

Ann Marynissen

... allen dengenē die dese letteren sien selen /
selen sien ende horen lesen ...

*Over volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep
in de Middelnederlandse bijzin*

Zusammenfassung

In diesem Aufsatz wird die diachron-geographische Herkunft der Wortfolge in der verbalen Endgruppe im modernen niederländischen Nebensatz untersucht. Das Quellenmaterial dafür sind die Anfangsformeln der amtlichen Urkunden aus dem 13. und 14. Jahrhundert aus dem niederländischen Sprachraum, in denen der Infinitiv (Inf) vor oder nach dem Hilfsverb *zullen* 'werden' stehen kann: Mnl. *alle degenen die dese lettren sullen sien oder alle degene die dese lettren sien sullen*.

Im Westen Flanderns ist seit dem Beginn der Überlieferung nur die Wortfolge Vf + Inf belegt; in den anderen Regionen wird zwischen beiden Typen variiert, es überwiegt aber die Wortfolge Vf + Inf. Die festgestellten Frequenzen sind der individuellen Variation der einzelnen Schreiberhände zuzuschreiben.

Die untersuchte syntaktische Variation wird jedoch von einer Normierungstendenz hin zur Verwendung einer festen Anfangsformel mit vier Verben in der Endgruppe durchkreuzt: *allen dengenē die dese letteren sullen sien ende horen lesen*. Diese im Flämischen ab 1270 standardisierte Formel breitete sich im letzten Jahrzehnten der 13. Jahrhundert auf den Norden und Osten des niederländischen Sprachraums aus. Die Standardisierung dieser Formel ging Hand in Hand mit einer Stabilisierung der Wortfolge: im Holländischen und im Brabantischen verschwand gleichzeitig mit der Einführung dieser Standardformel die frühere syntaktische Variation Vf + Inf / Inf + Vf. Als im 14. Jahrhundert auch im Nordosten des Sprachraums amtliche Urkunden geschrieben werden, läßt der Gebrauch der Standardformel auch dort keinen Raum für syntaktische Variation mehr. Dies weicht von Befunden in den modernen Dialekten ab.

... allen dengen en die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

1 Inleiding

(1a) *Descepenen van bochouta queden alle degene die dese lettren sien selen i(n) onsen here; Si maken bekend die nu sien ende die wesen selen;*¹

Met deze zinnen opent de oudste ons bekende oorkonde in de volkstaal, die geen vertaling is van een anderstalige tekst, de zogenaamde schepenbrief van Boechoute (Velzeke). Het document werd geschreven in mei 1249 en markeert het begin van de ambtelijke schrijftaaltraditie in het Nederlands, die, zoals bekend, in de tweede helft van de 13de eeuw in korte tijd tot hoge bloei komt.

Amper vijf jaar later, op 1 maart 1254, gaf de lokale schepenbank van Velzeke andermaal een oorkonde uit die de tand des tijds doorstaan heeft. De aanhef van deze oorkonde is haast woordelijk dezelfde als die van de oorkonde uit 1249:

(1b) *Delamscepenen van velseke queden alle de ghene die dese lettren selen sien in honsen here. Ende maken bekend alle den ghenen die nu sin ende wesen selen ...*²

Niet alleen deze twee, maar ook honderden andere oorkonden van schepenbanken openen met een gelijksoortige zinssnede: de begin- en overigens ook de slotzinnen van de volkstalige oorkonden zijn in hoge mate stereotiep. De boodschap die in de aanhef van de oorkonden verwoord wordt, is als het ware in formulevorm gegoten.³

Deze stereotiepe formuleringen waren nochtans niet vanaf het begin van de oorkondentraditie voorhanden, maar men is in de scriptoria, na enig zoeken, geleidelijk tot een steeds vaster systeem gekomen (cfr. Goossens 2000⁴). Goossens toont aan dat de verschriftelijking van ambtelijke stukken in het Nederlands gepaard is gegaan met een normeringsproces, waarbij de schrijvershanden van meer variatie naar minder variatie evolueren.

Tussen de twee oorkonden uit Velzeke is er, niettegenstaande de opvallende overeenkomsten in de aanhef van beide oorkonden, van meet af aan een

¹ Corpus Gysseling, Ambtelijke bescheiden, dl. 1-1, blz. 40, r. 27-29.

² Corpus Gysseling, Ambtelijke bescheiden, dl. 1-1, blz. 50, r. 45-46, blz. 51, r. 1.

³ Vergelijk de stereotiepe formuleringen in hedendaagse juridische teksten, b.v. vonnissen en contracten.

⁴ In deze studie analyseert hij de aanhef van ruim 500 Brugse oorkonden uit de 13de eeuw.

verschil merkbaar, dat in de syntaxis van het moderne Nederlands nog altijd bekend is: vergelijk:

13de-eeuws Middelnederlands:

(1a) alle degene die dese lettren *sien selen*.

(1b) alle de ghene die dese lettren *selen sien*.

modern Nederlands (ANS 1997: 1072):

(2a) Hij zei dat hij het vliegtuig niet *kon zien*.

(2b) Hij zei dat hij het vliegtuig niet *zien kon*.

Met andere woorden: in een tweeledige eindgroep, bestaande uit een zelfstandig werkwoord in de vorm van een infinitief en een vervoegd hulpwerkwoord, kan de infinitief zowel aan het begin als aan het einde van de werkwoordelijke eindgroep staan.

Over de vraag welke volgorde de correcte is of de voorkeur zou moeten krijgen, is al heel wat inkt gevloeid.⁵ Wat de aanvaardbaarheid van beide constructies betreft, beperk ik me hier tot de opinie van de ANS: “De voorkeur voor één van beide volgordes [...] is in de verschillende delen van het taalgebied niet dezelfde. In de standaardtaal bestaat in het algemeen een duidelijke voorkeur voor de volgorde persoonsvorm - infinitief [...]. In gesproken taal is de volgorde infinitief - persoonsvorm wat beter te gebruiken dan in geschreven taal, al is deze volgorde in bepaalde gevallen [...] als regionaal te beschouwen (d.w.z. als kenmerkend voor het taalgebruik in het noorden en noordoosten van Nederland).” (ANS 1997: 1072).

De beginformules van de haast 2000 13de-eeuwse oorkonden uit het Corpus Gysseling, aangevuld met 14de-eeuws materiaal uit Limburg, Brabant, Noord-Holland, het noordoosten van Nederland en Kleve lenen zich bijzonder goed voor een syntactisch onderzoek naar de diachronie van een woordvolgordepatroon, dat tot op vandaag in de standaardtaal én in de Nederlandse dialecten varieert.

Precies het formuleachtige karakter van de aanvangszin van de oorkonden doet een grote mate van homogeniteit verwachten. Wanneer deze zinnen dan toch syntactische variatie laten zien, is dit des te veelbetekenender: men kan er immers van uitgaan dat de stereotiepe omgeving variatie tegenwerkt. Bovendien kan men veronderstellen dat de invloed van interveniërende fac-

⁵ Vooral de vergelijkbare volgordevariatie in tweeledige eindgroepen met voltooid deelwoord en infinitief is de laatste tijd (opnieuw) behandeld (Duijnhoven 1998; De Schutter 1996; overzicht van de literatuur bij beiden).

... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

toren, zoals de aanwezigheid van andere constituenten in de zin, of de rol van ritmische of pragmatische factoren die in het woordvolgordeonderzoek op basis van gevarieerder proza vaak als verklarende factoren aangehaald worden (b.v. De Meersman 1975; De Schutter 1996), beperkt blijft.

Een supplementaire vraag, die men voor het Middelnederlands overigens altijd moet stellen, is de vraag naar de regionale differentiëring van de woordvolgordevariatie. De historisch-geografische verdeling van de verschillende types, vergeleken met de verdeling in de huidige dialecten, kan een licht werpen op de herkomst en de latere evolutie van deze syntactische varianten (paragraaf 3). Een onderzoek van enkele schrijvershanden kan bovendien duidelijk maken of de betreffende volgordevariatie ook individueel bij de scribenten voorkomt of dat zij integendeel “volgordevast” zijn (paragraaf 4).

Maar eerst volgt er een overzicht van de aangetroffen constructies (paragraaf 2):

2 Grammaticale ontleding van de onderzochte constructie: 14 types

De onderzochte Middelnederlandse bijzinnen worden ingeleid door het relatief pronomen *die*, met als antecedent het indirect object *degenen*. Daarna volgt het direct object, *letter* of *brief*.⁶ De werkwoordelijke eindgroep sluit de bijzin af. Deze kan op verschillende manieren opgebouwd zijn.

De werkwoordgroep bestaat uit twee, drie, vier, vijf of zes werkwoorden. Het finiete werkwoord (Vf) is altijd het futurale hulpwerkwoord *zullen*. Van dit hulpwerkwoord zijn een, twee of drie verschillende nevenschikte infinitieven (I) afhankelijk: *zien*, *horen*, *lezen*.⁷ Deze infinitieven staan in een nevenschikkende opsomming, waarvan de leden in vele gevallen, maar niet noodzakelijk, worden verbonden door de conjunctie *en* (+) of door het disjunctieve element *of* (v).

⁶ Uitzonderingen: eenmaal doorbreekt het direct object de werkwoordelijke eindgroep: Evergem 1294, doc. 1380, 214430: Tote allen den ghenen die sullen sien *dese lettren* ende horen lesen.

Tweemaal volgt het direct object op de werkwoordgroep: Sint-Genesius-Rode 1300, doc. 1916, 282314: scepennen van Rode ende van alsenberghe maken cont alden ghenen die selen sien octe horen *dese letteren* dat Arnout van heldeberghe hadde ...; Utrecht 1292, doc. 1180, 181114: ende doe te weten alle den ghenen de sien of horen solen *desen ieghenwordieghe* brief *ende dese lettren* dat ic ...

⁷ In de enkele vindplaatsen van werkwoordgroepen met vijf of zes verba worden *lezen*, *zien* en/of *zullen* herhaald.

Synthetiserend levert dit de volgende types op, met de volgende realisaties:

Eindgroepen met twee werkwoorden:

1. Vf (I) *die ... zullen zien*
die ... zullen horen
2. (I) Vf *die ... zien zullen*
die ... lezen zullen/zal
die ... horen zal

Eindgroepen met drie werkwoorden:

3. Vf (I +/v I) *die ... zullen zien of lezen*
die ... zullen zien en/of horen
die ... zullen horen en/of zien
die ... zullen lezen en/of horen
4. Vf (I I) *die ... zullen horen lezen*⁸
5. (I +/v I) Vf *die ... zien en/of horen zullen*
die ... zien en zien zullen
6. (I) Vf (+/v I)⁹ *die ... zien zullen en/of horen*
die ... horen zullen en zien
die ... lezen zullen en horen

Eindgroepen met vier werkwoorden:

7. Vf (I I +/v I) *die ... zullen zien horen en lezen*
die ... zullen lezen horen of zien
die ... zullen zien lezen of horen
die ... zullen horen lezen en/of zien
8. Vf (I +/v I I) *die ... zullen zien en/of horen lezen*
die ... zullen lezen of horen lezen
9. (I I + I) Vf *die ... zien horen en lezen zullen*
10. (I) Vf (+/v I I)¹⁰ *die ... zien zullen en/of horen lezen*
11. (I +/v I) Vf (I) *die ... zien en/of horen zullen lezen*

⁸ Telkens als *zien lezen* en *horen lezen* na elkaar voorkomen, kan de zin op twee manieren worden geïnterpreteerd: *zien* en *horen* kunnen met *lezen* in een nevenschikkende verhouding staan (in de tekst eventueel gemarkeerd door een komma tussen beide infinitieven) of *zien* en *horen* kunnen als infinitieven afhankelijk zijn van *lezen*.

⁹ Of het verbum finitum ook op het tweede deel van de nevenschikte constructie slaat, is formeel niet uit te maken.

¹⁰ Zelfde opmerking als in voetnoot 9.

... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

Eindgroepen met vijf werkwoorden:

12. Vf (I v I + I I) *die ... zullen zien of lezen en horen lezen*

13. (Vf (I)) v (Vf (I I)) *die ... zullen zien of zullen horen lezen*

Eindgroep met zes werkwoorden:

14. (I) v (Vf I I) v (I I) *die ... zien of zullen zien lezen of horen lezen*

Alle types waarin het verbum finitum op een infinitief volgt, hebben we beschouwd als werkwoordgroepen met een vooropgeplaatste infinitief: I Vf (types 2, 5, 6, 9, 10, 11). De vindplaatsen van de types 1, 3, 4, 7, 8, 12, 13 en 14 hebben we in het materiaal gecodeerd als verbale groepen met een achtergeplaatste infinitief: Vf I.

Beide mogelijkheden (I Vf en Vf I) worden overigens niet met elkaar vermengd: dat blijkt uit type 13, waarin het hulpwerkwoord herhaald is.

De frequentie van deze types loopt sterk uiteen. De verdeling van het aantal 13de-eeuwse attestaties over het aantal eindgroepen met resp. 2, 3, 4, 5, 6 werkwoorden, is als volgt:

Tabel 1: Aantal vindplaatsen met 2, 3, 4, 5 of 6 werkwoorden in de eindgroep:

aantal werkw.	aantal vindplaatsen	procentuele verdeling
2 ww.	49	3%
3 ww.	287	17%
4 ww.	1294	79%
5 ww.	3	0.5%
6 ww.	4	0.5%
totaal	1637	100%

Met slechts enkele vindplaatsen zijn de eindgroepen met 5 en 6 werkwoorden een marginaal verschijnsel. Het onderzoek spitst zich verder dan ook toe op de geografische en chronologische verdeling van de syntactische varianten Vf + Inf resp. Inf. + Vf in eindgroepen met 2, 3 of 4 werkwoorden.

3 Geografische en chronologische verdeling van de verschillende types: toenemende standaardisering

3.1 Middelnederlands van de 13de eeuw

3.1.1

Tabel 2: Verdeling van de varianten Vf + Inf, Inf + Vf over zeven dialectgroepen:¹¹

	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
Vf+Inf	1201 98%	181 79%	108 71%	13 57%	4 67%	- 0%	3 100%
Inf+Vf	19 2%	49 21%	45 29%	10 43%	2 33%	2 100%	- 0%
Totaal	1220	230	153	23	6	2	3

De verdeling van de syntactische varianten is regionaal verschillend.

Ten eerste zet het zuidwesten van het taalgebied, i.c. Vlaanderen, zich sterk af tegen de overige regio's. Op een zeer groot aantal attestaties is er slechts een miniem aantal met een vooropgeplaatste infinitief: Vlaanderen kent de syntactische variatie Vf + Inf / Inf + Vf niet. De scribenten uit de Vlaamse schrijfcentra plaatsen nagenoeg altijd de infinitief na het hulpwoord *zullen*: *allen den genen die desen brief zullen zien ...*

In vier andere dialectgebieden wordt er wel afgewisseld tussen twee constructies. Het type Vf + Inf domineert er weliswaar, maar ook het type Inf + Vf is er niet zeldzaam. Meer bepaald gaat de infinitief in Holland, Brabant en Limburg in een vijfde tot een derde van de ambtelijke beginformules aan zullen vooraf. In Utrecht is dat zelfs in bijna de helft van de attestaties het geval.

Over het Noord-Nederrijns en het IJssellands kunnen we, wegens gebrek aan voldoende materiaal, voor de 13de eeuw geen uitspraken doen. Aangezien het noorden en het noordoosten op dit ogenblik dialectologisch een “zeggen zal-gebied” is (cfr. AND: kaart 17), zou het nochtans interessant zijn de historiek van het verschijnsel in deze regio te achterhalen.

¹¹ De groepering van de schrijfcentra in zeven dialectgebieden is dezelfde als die in Marynissen 1996: 79. De supplementaire opsplitsing in een oostelijk Vlaams en westelijk Vlaams gebied, die bij sommige morfologische verschijnselen noodzakelijk bleek, is hier niet gemaakt: de Brugse en de Gentse scribenten gedragen zich, wat voor- of achterplaatsing van de infinitief betreft, niet verschillend van elkaar.

... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

Samenvattend: met uitzondering van het zuidwesten van het taalgebied, waar vooropplaatsing van de infinitief een haast onbekend verschijnsel is, zijn er in de werkwoordelijke eindgroep van de beginformules van de 13de-eeuwse oorkonden twee volgordes mogelijk: Vf + Inf en Inf + Vf. De volgorde Vf + Inf is evenwel in de menggebieden Holland, Brabant, Limburg en Utrecht gebruikelijker dan de sequentie Inf + Vf.

3.1.2 Aangezien het denkbaar is dat er een correlatie is tussen de opbouw van de formule, i.c. het aantal werkwoorden in de eindgroep, en de variërende woordvolgorde Vf - Inf,¹² hebben we de ruwe gegevens verder opgesplitst naar het aantal werkwoorden:

Tabel 3: Verdeling van de varianten Vf + Inf, Inf + Vf over zeven dialectgroepen, gerelateerd aan het aantal werkwoorden in de eindgroep:

	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs	Som regio's	Totaal
2ww: Vf + Inf	26 90%	6 75%	6 55%	1 100%	-	-	-	39 80%	49 3%
2ww: Inf + Vf	3 10%	2 25%	5 45%	- 0%	-	-	-	10 20%	
3ww: Vf + Inf	108 96%	50 65%	51 58%	6 75%	1 100%	-	1 100%	217 76%	287 18%
3ww: Inf + Vf	4 4%	27 35%	37 42%	2 25%	- 0%	-	- 0%	70 24%	
4ww: Vf + Inf	1066 99%	121 86%	50 94%	6 43%	3 60%	- 0%	2 100%	1248 96%	1294 79%
4ww: Inf + Vf	11 1%	20 14%	3 6%	8 57%	2 40%	2 100%	- 0%	46 4%	
5ww: Vf + Inf	1 50%	-	1 100%	-	-	-	-	2 67%	3 0.2%
5ww: Inf + Vf	1 50%	-	- 0%	-	-	-	-	1 33%	

¹² De Meersman (1975: 237) wijst er b.v. op dat de plaatsing van het Vf vóór de infinitiefgroep in de werkwoordgroepstructuur Vf (I + I (I)) om ritmische redenen de voorkeur lijkt te krijgen. Bij de (I + I) Vf-volgorde vormt het weinig beklemtoonde *zullen* nauwelijks een tegengewicht tegen de beide sterk beklemtoonde infinitieven.

	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs	Som regio's	Totaal
6ww: Vf + Inf	-	4 100%	-	-	-	-	-	4 100%	4 0.2%
6ww: Inf + Vf	-	- 0%	-	-	-	-	-	- 0%	

De vraag of het aantal werkwoorden in de eindgroep de volgorde tussen infinitief en hulpwerkwoord beïnvloedt, kan enkel beantwoord worden voor de gebieden waar er überhaupt variatie is en waarvoor er bovendien voldoende materiaal voorhanden is, nl. Holland, Brabant en Utrecht.

In Hollandse en Brabantse beginformules is achterplaatsing van de infinitief in eindgroepen met 2 en 3 werkwoorden gebruikelijker dan in groepen met 4 werkwoorden. Vooral in het Brabants is het verschil opvallend: het aantal vooropgeplaatste infinitieven daalt van 45% (in groepen met 2 ww.) resp. 42% (in groepen met 3 ww.) steil naar slechts 6% wanneer de eindgroep uit 4 werkwoorden bestaat.

In Utrecht daarentegen ligt het aantal constructies met de infinitief vooraan in groepen met 4 werkwoorden hoger dan in groepen met 2 of 3 werkwoorden en overschrijdt het type Inf + Vf er zelfs de helft van de gegevens (57%).

Toch is de conclusie dat vooropgeplaatste infinitieven in kortere werkwoordgroepen beter gedijen dan in omvangrijkere, voorbarig. Dat wordt duidelijk bij een verdere onderverdeling van de gegevens per decennium:

3.1.3

Tabel 4: Verdeling van de varianten Vf + Inf, Inf + Vf over zeven dialectgroepen, gerelateerd aan het aantal werkwoorden in de eindgroep, doorsnede per decennium:

1230-1239	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
2ww: Vf + Inf	1 50%	-	-	-	-	-	-
2ww: Inf + Vf	1 50%	-	-	-	-	-	-

... allen dengen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

1240-1249	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
2ww: Vf + Inf	1 50%	-	-	-	-	-	-
2ww: Inf + Vf	1 50%	-	-	-	-	-	-
1250-1259	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
3ww: Vf + Inf	-	1 100%	-	-	-	-	-
1260-1269	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
2ww: Vf + Inf	6 100%	-	1 100%	-	-	-	-
2ww: Inf + Vf	- 0%	-	- 0%	-	-	-	-
3ww: Vf + Inf	21 100%	2 100%	-	-	-	-	-
3ww: Inf + Vf	- 0%	- 0%	-	-	-	-	-
4ww: Vf + Inf	9 90%	-	-	-	-	-	-
4ww: Inf + Vf	1 10%	-	-	-	-	-	-
1270-1279	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
2ww: Vf + Inf	5 83%	-	2 100%	1 100%	-	-	-
2ww: Inf + Vf	1 17%	-	- 0%	- 0%	-	-	-
3ww: Vf + Inf	36 95%	3 50%	3 60%	-	-	-	-
3ww: Inf + Vf	2 5%	3 50%	2 40%	-	-	-	-
4ww: Vf + Inf	101 100%	-	1 100%	-	-	-	-
4ww: Inf + Vf	- 0%	-	-	-	-	-	-

Ann Marynissen

1280-1289	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
2ww: Vf + Inf	6 100%	2 67%	1 50%	-	-	-	-
2ww: Inf + Vf	- 0%	1 33%	1 50%	-	-	-	-
3ww: Vf + Inf	25 96%	18 58%	9 50%	3 100%	-	-	-
3ww: Inf + Vf	1 4%	13 42%	9 50%	- 0%	-	-	-
4ww: Vf + Inf	415 99,7%	1 100%	6 100%	-	-	-	-
4ww: Inf + Vf	1 0,3%	- 0%	- 0%	-	-	-	-
1290-1300	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	NNR	IJs
2ww: Vf + Inf	7 100%	4 80%	2 33%	-	-	-	-
2ww: Inf + Vf	- 0%	1 20%	4 67%	-	-	-	-
3ww: Vf + Inf	26 96%	26 70%	39 60%	3 60%	1	-	1 100%
3ww: Inf + Vf	1 4%	11 30%	26 40%	2 40%	-	-	- 0%
4ww: Vf + Inf	540 98%	120 86%	43 93%	6 43%	3 60%	- 0%	2 100%
4ww: Inf + Vf	9 2%	20 14%	3 7%	8 57%	2 40%	2 100%	- 0%
5ww: Vf + Inf	1 50%	-	1 100%	-	-	-	-
5ww: Inf + Vf	1 50%	-	- 0%	-	-	-	-
6ww: Vf + Inf	-	4 100%	-	-	-	-	-
6ww: Inf + Vf	-	- 0%	-	-	-	-	-

... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

	1260-1269	1270-1279	1280-1289	1290-1300
2ww	7 17.5%	9 5%	11 2%	18 2%
3ww	23 57.5%	49 31%	78 15%	136 15%
4ww	10 25%	102 64%	423 83%	758 83%
Totaal	40	160	512	912

De oudste formule is het type met twee werkwoorden: *Allen dengenen die dese letteren sullen sien / sien sullen* (1236-1250). Zowel in het eerste Vlaamse, in het eerste Brabantse als in het eerste Utrechtse document waarin deze formule voorkomt, bestaat de eindgroep slechts uit een hulpwerkwoord en een zelfstandig werkwoord.

Tussen 1250 en 1270 verschijnt in Vlaanderen en Holland het type met drie werkwoorden in de eindgroep: *allen dengenen die dese letteren sullen sien ende horen*. De Vlaamse scribenten laten dan al een uitgesproken voorkeur voor de volgorde Vf + Inf blijken.

Vanaf 1270 verliest de constructie met 3 werkwoorden terrein ten voordele van de formule met 4 werkwoorden: *allen dengenen die dese letteren sullen sien ende horen lesen*. Deze formule komt in Vlaanderen plotseling zeer sterk op en blijft er de rest van de eeuw de norm. De werkwoordvolgorde Vf + Inf is in het Vlaams een vast patroon, waarvan slechts incidenteel wordt afgeweken.

In Holland en Brabant daarentegen is tussen 1270 en 1290 de constructie met 3 werkwoorden nog de gebruikelijkste, waarbij er vrije variatie is tussen de volgordes Vf + Inf en Inf + Vf, die ongeveer even courant zijn.

Maar tussen 1290 en 1300 heeft er in het Hollands, en in iets mindere mate ook in het Brabants, een omslag plaats. De Hollandse schrijvershanden gaan massaal over naar de in Vlaanderen al genormeerde constructie met 4 werkwoorden, waarbij kennelijk tegelijkertijd de werkwoordvolgorde wordt overgenomen (4 ww., Vf + Inf: 86%). Het vierledige type met achtergeplaatste infinitief - *allen dengenen die dese letteren sullen sien ende horen lesen* - wordt in het laatste decennium van de 13de eeuw met afstand de courantste beginformule in Holland. In de nog overblijvende eindgroepen met 3 werkwoorden is er een continue terugval van de volgorde Inf + Vf: van 50% in 1270-1280 naar 42% in 1280-1290 en 30% in 1290-1300.

In Brabant is het type met 3 werkwoorden in de eindgroep - *allen den-*

genen die dese letteren sullen sien ende horen - in 1290-1300 globaal nog frequenter dan het 4-ledige type. Maar ook in Brabant krijgt de formule met 4 werkwoorden in de laatste tien jaar van de eeuw plotseling vaste voet aan de grond. Opmerkelijk in de nieuwe standaardformule met 4 werkwoorden is de sterke achteruitgang van de volgorde Inf + Vf (nog slechts 6.5%), terwijl deze volgorde in de variant met een driedelige werkwoordelijke eindgroep in hetzelfde decennium nog 40% behaalt. Voor het Brabants geldt bijgevolg dezelfde conclusie als voor het Hollands: de introductie van de formule met 4 werkwoorden in de eindgroep gaat hand in hand met het vast worden van de woordvolgorde: Vf + Inf wordt de voorkeursvolgorde.

Enkel Utrecht vertoont een lichtjes afwijkend beeld. In Utrecht gaat in 1290-1300 de infinitief iets vaker aan het hulpwerkwoord vooraf in eindgroepen met 4 werkwoorden dan in groepen met 2 of 3 werkwoorden, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat vooropplaatsing van de infinitief in de bijzin er vaster in de syntaxis verankerd zit dan elders. Meer en jonger materiaal moet hier evenwel uitkomst brengen (zie par. 3.2). Met het schaarse 13de-eeuwse materiaal uit deze regio's hoeden we ons ook voor conclusies voor het Limburgs, het Noord-Nederrijns en het IJssellands in die eeuw.

De voorgaande gegevens leiden tot twee conclusies: ten eerste is in Vlaanderen omstreeks 1270 een standaardisering van een deel van de beginformule van ambtelijke documenten tot stand gekomen, die twee decennia later ook in Holland en Brabant de norm wordt. Ten tweede ging deze standaardisering syntactisch gepaard met een afname van het aantal vooropgeplaatste infinitieven. Gelijktijdig met het aannemen van een standaard verdween in Hollandse en Brabantse documenten de voordien bestaande vrije variatie tussen twee mogelijke werkwoordvolgordes: Vf + Inf en Inf + Vf.

Bijgevolg kunnen we met dit materiaal vanaf 1290 geen valabele uitspraak meer doen over de historisch-syntactische vraagstelling: de variërende woordvolgorde van hulpwerkwoord en infinitief en zijn regionale verdeling. Ons onderzoek bevestigt wel Goossens' bevinding op basis van Brugse oorkonden, nl. dat de ambtelijke documenten in de loop van de 13de eeuw in toenemende mate gestandaardiseerd zijn (cfr. Goossens 2000). Wij kunnen daaraan toevoegen dat in dit standaardiseringsproces Vlaanderen het voortouw lijkt te hebben genomen.

3.2 *Middelnederlands van de 14de eeuw*

De conclusie op basis van het 13de-eeuwse materiaal, nl. dat standaardisering en het vast worden van de woordvolgorde hand in hand gaan, wordt beves-

... allen dengen en die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

tigd als we de volgorde van de werkwoorden in de bijzin in de aanhef van uitgegeven 14de-eeuwse schepenbrieven uit Limburg (Moors 1952), Brabant (Vangassen 1952), Noord-Holland (Vangassen 1964) en uit een reeks onuitgegeven oorkonden uit een aantal IJsselsteden, uit de Twentse steden, uit Utrecht en uit Kleve¹³ bekijken. Het aanvullende materiaal uit de 14de eeuw verduidelijkt het beeld voor het noordoosten en het zuidoosten van het taalgebied, waar de schriftelijke overlevering in de volkstaal pas in de 14de eeuw goed op gang komt.

Tabel 5: Verdeling van de varianten Vf + Inf, Inf + Vf in Limburgse, Brabantse en Noord-Hollandse oorkonden, gerelateerd aan het aantal werkwoorden in de eindgroep:

	Limb	Brab	N-Holl	Som regio's	Totaal
2ww: Vf + Inf	1 100%	-	1 100%	2 100%	4 1%
2ww: Inf + Vf	- 0%	-	- 0%	- 0%	
3ww: Vf + Inf	5 83%	-	1 100%	6 86%	14 5%
3ww: Inf + Vf	1 17%	-	- 0%	1 14%	
4ww: Vf + Inf	96 91%	5 83%	15 94%	116 91%	256 93%
4ww: Inf + Vf	10 9%	1 17%	1 6%	12 9%	

De standaardisering van de formule *allen dengen en die dese letteren sullen sien ende horen lesen*, met 4 werkwoorden in de eindgroep, waarbij de infinitief op het hulpwerkwoord volgt, zet zich in de 14de eeuw door. Limburg en Noord-Holland gedragen zich iets conservatiever dan Brabant: in deze regio's zijn de constructies met 2 of 3 werkwoorden niet totaal verdwenen, maar ten opzichte van de 13de eeuw is er toch een duidelijke achteruitgang (van 21% in de 13de eeuw naar 6% in de 14de eeuw).

¹³ We danken dr. R. Peters en dr. C. Fischer van de Univ. Münster, Abteilung niederdeutsche Sprache und Literatur (Atlas frühmittelniederdeutscher Schreibsprachen), die ons de beginregels van een groot aantal onuitgegeven 14de-eeuwse oorkonden uit Deventer, Groningen, Kampen, Kleve, Utrecht, Zutphen en Zwolle ter beschikking stelden.

De Twentse gegevens zijn ontleend aan Seyger 1999.

Tabel 6: Verdeling van de varianten Vf + Inf, Inf + Vf in oorkonden uit Deventer, Groningen, Kampen, Kleve, Utrecht, Zutfen, Zwolle en de Twentse steden, gerelateerd aan het aantal werkwoorden in de eindgroep:

	Dev	Gro	Kam	Kle	Utr	Zut	Zwo	'Twe'	Som
4ww: Vf + Inf	30 100%	15 100%	5 83%	21 100%	35 81%	6 100%	10 100%	9 75%	130 92%
4ww: Inf + Vf	- 0%	- 0%	1 17%	- 0%	8 19%	- 0%	- 0%	3 25%	12 8%

In de noordoostelijke schrijfcentra gebruikt men, wanneer men tenminste in de aanhef van de beginformules een relatiefzin met de werkwoorden *zullen zien ende horen lesen* neerschrijft, vanaf het begin van de overlevering de constructie die zich aan het einde van de 13de eeuw in Vlaanderen tot de norm ontwikkeld had. De normering is in haar eindstadium: in de 14de eeuw wijst niets er hier op dat men de beginformule nog aan het aftasten zou zijn; werkwoordgroepen met 2 of 3 verba komen niet voor.

Ook de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep ligt in de noordoostelijke schrijfcentra vast: de infinitief volgt op het hulpwerkwoord. Deze volgorde druist in tegen de toestand in de moderne dialecten (vergelijk paragraaf 3.3), maar toont opnieuw aan dat standaardisering en vaster worden van de woordvolgorde concomitante verschijnselen zijn.

Alleen de scribenten uit het schrijfcentrum Utrecht en de Twentse steden onttrekken zich aanvankelijk enigszins aan de stereotypering in de werkwoordvolgorde. In de Utrechtse teksten wordt de infinitief in nog 19% van de gevallen vooropgeplaatst. Terwijl in de 13de eeuw het aantal vierledige constructies met de infinitief voorop nog hoger lag (8) dan die met de infinitief na het hulpwerkwoord (6), is dat in de 14de eeuw niet meer het geval. De verschuiving in het Utrechts heeft in het begin van de 14de eeuw plaatsgehad: alle attestaties met de volgorde Inf + Vf dateren uit het eerste kwart van de 14de eeuw; na 1323 komt deze werkwoordvolgorde in Utrecht niet meer voor.¹⁴ In de Twentse oorkonden gaat in de besproken beginformule in een kwart van de gevallen de infinitief vooraf aan het hulpwerkwoord (3/12). De drie vindplaatsen met volgorde Inf + Vf, alle opgete-

¹⁴ Het is evenmin een toeval dat de ene vindplaats met de volgorde Inf + Vf uit het schrijfcentrum Kampen de oudste is waarin de onderzochte formule met vier werkwoorden voorkomt: Kampen 1329: ... *alle den ghenen die desen brief zien zellen Jof hore(n) lesen*. Wanneer vanaf 1368 deze formule gebruikelijker wordt in Kampen, is de werkwoordvolgorde stevast Vf + Inf.

... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

kend vóór 1350, stammen uit het schrijfcentrum Oldenzaal, dat zich conservatiever gedraagt dan Enschede, Ootmarsum en Almelo.

De schrijfactiviteit in de middeleeuwen verliep niet in een vacuüm. Dat scribenten uit een schrijfcentrum elkaar onderling beïnvloedden, is empirisch al aangetoond door Berteloot (1995: 122) en door Goossens (2000). We menen op basis van ons onderzoek een stap verder te mogen gaan: ook tussen de schrijfcentra uit een regio en tussen de regio's onderling moet er op enigerlei wijze contact geweest zijn.

Op het ogenblik dat men in het noorden en het oosten ambtelijke documenten begon te schrijven, had men de standaard leren kennen die elders, meer bepaald in het zuidwesten van het taalgebied, tot stand was gekomen. Die standaard werd gekopieerd, hetgeen in dit concrete geval ook betekende dat de vrije variatie tussen twee syntactische varianten opgegeven werd.

Hoewel er sporen van beïnvloeding zijn, werd de westelijke norm nochtans niet slaafs nagevolgd. In de noordoostelijke oorkonden wordt vaker dan elders een andere dan de besproken beginformule gehanteerd, b.v. Groningen 1374b: *Wi borghermeest(er)e en(de) Raed van Groni(n)ghe(n) doe(n) cundich alle(n) lude(n) met desen opene(n) brieue dat...*; Deventer 1377b: *Wy Johan scone vriend ende henric ter brugghen scepen in der stad va(n) deue(n)ter / doen teuerstaen allen luden ende tughen claerlic dat ...*; Zutphen 1349: *Wij Arnt die koek Ridder, bekennen apenbaerlic in deser schrift, Dat ...*

Soortgelijke lexicale diversifiëring verklaart ook waarom zo weinig 14de-eeuwse Brabantse oorkonden bruikbaar waren voor dit onderzoek. De schepengriffies van Zoutleeuw, Tienen, Diest en Breda b.v. geven in de 14de eeuw regelmatig ambtelijke documenten uit met Mnl. *tughen* in de aanhef, b.v. Tienen 1367: *Wij heynric van k(er)sbeke en(de) jan wauwelboe(n) scepen(en) va(n) thienen Tughen dat ...* (Vangassen 1952: 750).

Er bestonden, wat de opmaak van ambtelijke documenten betreft, zowel overeenkomsten als verschillen tussen de schrijfcentra. Een onderzoek van deze lokale schrijftradities ("modes") aan de hand van een analyse van de complete begin- en slotformules, is een desideratum van de historische taalgeografie; het zou zonder twijfel boeiende resultaten opleveren.

De tendens naar standaardisering in de oorkonden en de onderlinge beïnvloeding tussen scribenten en regio's, hier vastgesteld aan de hand van een talig kenmerk, sluiten overigens perfect aan bij het onderzoek van historici-paleografen, die op de toenemende uniformering van de uitwendige en de inwendige kenmerken van de middeleeuwse oorkonden in het algemeen

hebben geweest¹⁵ en met betrekking tot aspecten als de wijze van dateren,¹⁶ het gebruik van de volkstaal en de ontwikkeling van het schrift¹⁷ de Vlaamse invloed op de Hollandse en Zeeuwse oorkonden hebben aangetoond.

3.3 *Vergelijking met de moderne dialecten*

De variatie in de woordvolgorde hulpwerkwoord - infinitief in de bijzin in de Nederlandse dialecten is meermaals onderzocht (Pauwels 1953; Stroop 1970). De Atlas van de Nederlandse Dialectsyntax (AND 1991) bevat een kaart die getekend is op basis van een schriftelijke enquête naar de woordvolgordevarianten Vf + Inf en Inf + Vf, waarbij het Vf, evenals in het Middelnederlandse materiaal, het futurale hulpwerkwoord *zullen* is.

Kaart 17 van de AND toont de regionale verdeling van volgende constructies in de Nederlandse dialecten:

(3a) Ik hoop dat hij het (aan) z'n vriendin *zeggen zal* (zgn. "groene volgorde")

(3b) Ik hoop dat hij het (aan) z'n vriendin *zal zeggen* (zgn. "rode volgorde")

De groene volgorde, met de infinitief voorop, komt alleen veelvuldig voor in de kop van Noord-Holland, Friesland, Groningen en een deel van Drenthe. Maar in die gebieden is ook de volgorde met de infinitief achteraan bekend. In de rest van het taalgebied heeft de rode volgorde de absolute overhand. Gerritsen vermoedt dat de rode volgorde in opkomst is onder druk van de norm van de schrijftaal (AND 1991: 37-39).

Dat zou betekenen dat de tendens naar normering van de volgorde Vf + Inf in de bijzin, die zich in het Middelnederlands van de 13de en de 14de eeuw duidelijk aftekent, tot op vandaag voortgezet wordt. De *zullen zien*-volgorde, in het middeleeuwse Vlaams de enige mogelijkheid, heeft zich in Brabant, Holland en Limburg doorgezet ten nadele van de *zien zullen*-volg-

¹⁵ B.v. Dijkhof 1997, hoofdstuk VIII, par. 3, 4, 5.

¹⁶ B.v. Kruisheer (1971: 137) noemt het toenemend gebruik van de kerkelijke kalender bij het dagtekenen van de Hollandse en Zeeuwse grafelijke oorkonden als een uit het zuiden, i.c. Vlaanderen, afkomstig verschijnsel in het oorkondenwezen van de graven van Holland. Ook de zogenaamde paasstijl, de wisseling van het jaarcijfer op Goede Vrijdag, moet het zuidelijke gedeelte van het graafschap Holland uit Vlaanderen en Brabant overgenomen hebben (Kruisheer 1971: 127).

¹⁷ B.v. Burgers (1995: 281-312) wijst op het verdwijnen van typisch lokale schrijftradities in de loop van de 13de eeuw, op de invloed van de West-Vlaamse abdijen Ter Duinen en Ter Doest op het schrift van de abdij van Middelburg en op de Vlaamse invloed op de Dordtse schrijfstijl.

... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

orde, die daar aanvankelijk ook voorkwam, zij het minder talrijk. Ook in het huidige Utrechts en het Twents is de balans doorgeslagen naar de Vf + Inf-constructie. In de toekomst is te verwachten dat de Inf + Vf-volgorde steeds verder naar het noorden en het noordoosten zal worden teruggedrongen onder invloed van de volgorde Vf + Inf, die in de standaardtaal de norm is geworden (cfr. ANS 1997: 1072; cfr. Haeseryn 1990: 340).

Ons onderzoek heeft aangetoond dat die normering in de schrijftaal al in de vroege middeleeuwen een feit was, zij het dat deze met ons materiaal enkel in stereotiepe formules aangetoond is.¹⁸

4 Individuele, lokale of regionale syntactische variatie?

De vraag of de scribenten individueel variëren dan wel of ze syntactisch beginselvast zijn, kan maar voor een deel van het materiaal onderzocht worden. Het is alleen mogelijk voor het omvangrijke Corpus Gysseling, waarin de handen onderscheiden worden. Voor het Vlaams, uit welk gebied meer dan 70% van het ambtelijke 13de-eeuwse materiaal afkomstig is, hebben we echter met de omstandigheid te maken dat de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep niet variabel is, zodat er ook geen uitspraak over syntactische variatie kan worden gedaan.

In de praktijk is het enkel aan de hand van de productie van enkele veelschrijvers uit de Grafelijke Kanselarij Holland mogelijk te achterhalen of de frequentieverhoudingen tussen de varianten Vf + Inf en Inf + Vf het gevolg zijn van variatie binnen de handen dan wel de optelsom zijn van scribenten die ieder afzonderlijk consequent schrijven, maar ten opzichte van elkaar afwijken.

¹⁸ Een overzichtsstudie naar de plaatsing van infinitief en hulpwerkwoord op basis van niet-stereotiepe historische teksten is De Meersman 1990.

Tabel 7: Verdeling van de varianten Vf + Inf, Inf + Vf bij 6 handen¹⁹ uit de Grafelijke Kanselarij Holland, gerelateerd aan het aantal werkwoorden in de eindgroep:

Hand	1809aA	1809aB	1826	308A	308B	824
2ww: Vf + Inf	1 50%	-	-	1 100%	-	-
2ww: Inf + Vf	1 50%	-	-	-	-	-
3ww: Vf + Inf	7 100%	1 50%	1 50%	4 50%	1 10%	1 50%
3ww: Inf + Vf	- 0%	1 50%	1 50%	4 50%	9 90%	1 50%
4ww: Vf + Inf	23 85%	22 88%	6 67%	12 100%	- 0%	14 100%
4ww: Inf + Vf	4 15%	3 12%	3 33%	- 0%	1 100%	- 0%
6ww: Vf + Inf	-	2 100%	-	-	-	-
6ww: Inf + Vf	-	- 0%	-	-	-	-

Alle scribenten vertonen individuele syntactische variatie: bij elk van hen is zowel de volgorde waarbij de infinitief in de bijzin volgt op het hulpwerkwoord als de volgorde waarbij de infinitief aan dat hulpwerkwoord voorafgaat, geattesteerd. Tabel 7 toont opnieuw aan dat de infinitief in de werkwoordelijke eindgroep van de bijzin vrij geplaatst kon worden, maar dat die vrije variatie ingeperkt werd toen één formule als norm ging fungeren: nl. ... *allen den genen die dese letteren sullen sien ende horen lesen* ...

De cijfers voor hand 1809aA, 1809aB en hand 1826 stemmen overeen met de globale cijfers voor Holland in tabel 3.²⁰ Hand 308A en hand 824

¹⁹ De nummering van de handen verwijst naar het nummer van het eerste document in het Corpus Gysseling dat door de betreffende hand is geschreven.

Deze zes scribenten zijn de enigen die tenminste 10 documenten met de onderzochte beginformule geschreven hebben, vandaar deze keuze.

²⁰ E. C. Dijkhof wees me erop dat van de zes handen die ik heb gebruikt, er vier een Dordtse connectie hebben, nl. hand 1809aA, hand 1826, hand 824 en hand 308A. Wegens de hoge productie én wegens het feit dat deze bijzin tot omstreeks 1301 er standaard was, zal de Dordtse secretarie in het algemene beeld van Holland een belangrijk aandeel hebben gehad.

... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

hebben zich, na aanvankelijk beide volgordes Vf + Inf en Inf + Vf gebruikt te hebben, het verregaandst geconformeerd aan de nieuwe standaard: in vierledige werkwoordgroepen plaatsen ze de infinitief systematisch achteraan. Enkel hand 308B wijkt af van de andere: hij heeft een uitgesproken voorkeur voor vooropplaatsing van de infinitief in drieledige werkwoordgroepen en blijft daaraan ook vasthouden wanneer hij een werkwoord aan de eindgroep toevoegt.

Het in detail bekijken van de productie van enkele afzonderlijke handen leverde overigens een andersoortige vaststelling op. Van hand 1826, 308A, 308B en 824 zijn enkel originele documenten bewaard. Hand 1809aA en 1809aB daarentegen hebben meer kopieën dan originele oorkonden vervaardigd. Door de werkwoordvolgorde tussen het origineel, indien bewaard, en het afschrift met elkaar te vergelijken, kon het effect van het gebruik van een dictaatformulier op de schrijfgewoontes van deze Hollandse klerken/kopiisten nagegaan worden.

Het blijkt niet zo te zijn dat de afschrijvers klakkeloos de woordvolgorde van het origineel overnemen. Hand 1809aA wijkt in twee van de drie documenten met een drieledige werkwoordelijke eindgroep af van het origineel,²¹ hand 1809aB opteert in twee afschriften voor een 4-ledige werkwoordgroep met de infinitief op de laatste plaats, terwijl in het origineel slechts 3 werkwoorden staan.²² Het lijkt wel of beide handen bewust een wijziging aan het te kopiëren stuk aanbrengen. Maar vanaf het ogenblik dat ze een dictaat met in de bewuste beginformule 4 werkwoorden voor zich hebben, in het laatste decennium van de 13de eeuw, volgen ze beide wél getrouw het origineel.²³ Het toont aan welke normatieve kracht er van de formule *allen degenen die dese letteren sullen sien ende horen* uitging.

Terzijde: dit onderzoek op basis van het Corpus Gysseling, ditmaal met een syntactische vraagstelling, toont opnieuw de bruikbaarheid van afschrijf-

²¹ Nl. in doc. 626b en 629b. In document 778b is er overeenstemming tussen het origineel en de kopie: scribent en kopiist schrijven *solen sien of horen* resp. *sellen zien ofte horen*.

²² Nl. in doc. 660b en 832b. In doc. 660b heeft het origineel bovendien de volgorde Inf + Vf, het afschrift daarentegen de volgorde Vf + Inf.

²³ Hand 1809aA doet dat in doc. 1229b, 1258b, 1632b, 1633b, 1687b, 1815b en 1826b. Enkel in doc. 1757a is er geen overeenstemming tussen origineel en afschrift, maar dat is wel toe te schrijven aan het feit dat het origineel in Utrecht is ontstaan, de kopie in Holland.

Hand 1809bB volgt altijd het origineel, meer bepaald in doc. 1001b, 1100a, 1116, 1116a, 1116b, 1117b, 1118b, 1121b, 1137b, 1184b, 1185b, 1261b, 1628b, 1675b, 1690b. In doc. 1115b en 1117b schrijft hij, evenals zijn origineel, 6 werkwoorden in de eindgroep.

ten voor taalgeografisch onderzoek aan (cfr. Marynissen 1995). De opname van kopieën in het materiaal vertekent het verkregen beeld niet.

5 Conclusie

In dit artikel wordt de diachrone herkomst van de volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de moderne Nederlandse bijzin onderzocht. Het bronmateriaal daarvoor zijn de beginformules van de 13de- en 14de-eeuwse oorkonden, waarin de infinitief voor of na het hulpwerkwoord *zullen* kan staan: *allen den genen die dese letteren sullen sien* of *sien sullen*.

De syntactische variatie Inf+Vf / Vf + Inf is vanaf het begin van de ambtelijke overlevering regionaal gediversifieerd. In het westen van Vlaanderen bestond deze variatie in de 13de eeuw amper. In Brabant, Holland, Limburg en Utrecht waren beide volgordes in de 13de eeuw mogelijk, maar de constructie met een vooropgeplaatste infinitief was minder gebruikelijk dan de volgorde Vf + Inf. De gevonden frequentieverhoudingen zijn toe te schrijven aan individuele variatie bij de scribenten.

De genoemde syntactische variatie wordt doorkruist door een standaardiseringstendens in de beginformule van de oorkonden. In het Vlaams tekent zich vanaf 1270 een normering naar een formule met vier werkwoorden in de eindgroep af: *allen den genen die dese letteren sullen sien ende horen lesen*. Deze norm bereikt twee decennia later het Hollands en het Brabants. De uniformering van de formule ging gepaard met het vast worden van de woordvolgorde: de voordien bestaande variatie in het Brabants en het Hollands verdween gelijktijdig met de introductie van de standaardformule. Wanneer men in de 14de eeuw in het noordoosten van het taalgebied ambtelijke stukken begint te schrijven, is er in de aanhef van de documenten nauwelijks een spoor van variatie in de werkwoordvolgorde, hetgeen afwijkt van de toestand in de moderne dialecten. Het toont aan dat stereotypering van de beginformules en syntactische variatie niet los van elkaar gezien kunnen worden.

Geëxcerpeerde bronnen

GYSELING, M.

- 1977 *Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal. Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). M.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. Reeks 1: Ambtelijke bescheiden. 9 dln.* 's-Gravenhage.

... allen dengen en die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...

MOORS, J.

- 1952 *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van ca. 1350 tot 1400*. Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands II. BICN.

SEYGER, G.A.

- 1999 *De geboorte en bloei van het Twents als schrijftaal in de late middeleeuwen. Corpus van 14e en 15e eeuwse oorkonden in de volkstaal, uit de steden Almelo, Enschede, Oldenzaal en Ootmarsum en van ambtman en rentmeester in Twenthe. Bijdrage tot een bronnenboek van Twenthe*. Oldenzaal.

VANGASSEN, H.

- 1952 *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*. Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands III. BICN.

VANGASSEN, H.

- 1964 *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Noordhollandse charters*. Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VIII. BICN.

Reeks onuitgegeven oorkonden uit de 14de eeuw uit Deventer, Groningen, Kampen, Kleve, Utrecht, Zutphen en Zwolle, mij ter beschikking gesteld door Dr. R. Peters, univ. Münster.

Bibliografie

AND:

- 1991 M. Gerritsen (red.), *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis (AND)*. Deel I: Tekst, Deel II: Kaarten. Amsterdam.

ANS:

- 1997 W. Haeseryn e.a. (red.), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2 dln. Groningen/Deurne.

BERTELOOT, A.

- 1995 "Regionale, lokale en individuele variatie in de dertiende-eeuwse Nederlandse oorkondentaal." *Taal & Tongval*, themanummer 8, 91-123.

BURGERS, J.W.J.

- 1995 *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*. "Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek, I." Leuven.

DE MEERSMAN, A.

- 1975 "De plaatsing in de bijzin van enkele hulpwerkwoorden en de aanvullende infinitief in 13de-eeuwse Gentse teksten." *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 234-254.

DE MEERSMAN, A.

- 1980 "Woordvolgorde in 14de-eeuws Brabants." *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 94-128.

DE MEERSMAN, A.

- 1990 "Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets." *Taal & Tongval*, themanummer 3, 152-185.

- DE SCHUTTER, G.
1996 "De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal." *Nederlandse taalkunde* 1, 207-220.
- DIJKHOF, E.C.
1997 *Het oorkondenwezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1325*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- DUINHOVEN, A.M.
1998 "Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep." *Nederlandse taalkunde* 1, 96-119.
- GOOSSENS, J.
2000 "Stammbäume und Urkundensprache." In: Tagungsband Zweites Trierer Urkundensprachenkolloquium: "Skripta, Schreiblandschaften und Standardisierungstendenzen: Urkundensprachen im Grenzbereich von Germania und Romania im 13. und 14. Jahrhundert." Trier, 16-18 Sept. 1998. (ter perse)
- HAESERYN, W.
1990 *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Nijmegen.
- KRUISHEER, J.G.
1971 *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. "Hollandse Studiën" 2. 2 dln. 's-Gravenhage/Haarlem.
- MARYNISSEN, A.
1995 "Een vergelijking van diverse telmethodes in het historisch-linguïstisch onderzoek." *Taal & Tongval*, themanummer 8, 124-138.
- MARYNISSEN, A.
1996 *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands. Een taalgeografische studie*. "Studies op het gebied van de Nederlandse Taalkunde" nr. 2, BICN. Leuven.
- PAUWELS, A.
1953 *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. 2 dln. Leuven.
- STROOP, J.
1970 "Systeem in gesproken werkwoordsgroepen." *Taal & Tongval* 22, 128-147.